

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

ԲԱԶՄԱՎԻՊԻ 1897 ԳԵԿՏԵՄԲԵՐ ԹԵՐԹԻՆ

ԵԶՆԸԿԱՅ «ԵՂԾ ԱՂԱՆԴՈՑ» ԳՐՔԻՆ ԳՐՈՒԹԵԱՆ

ԺԱՄԱՆԱԿՆ ԵՒ ՎԱԻԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆ

Ներկայ յօդուածս, Abfassungszeit und Echtheit der Schrift Ezniks: «Widerlegung der Irrlehren», թարգմանեցաւ Theologische Quartalschrift հանդիսի տարւոյս երրորդ տետրակէն, որ կը հրատարակուի ի Տիւրինգէն: Յօդուածիս հեղինակն է Նշանաւոր հայագէտ պրոֆ. Սիւսմո Վէբեր, որոյ ուրիշ յօդուած մ'այլ «Աստուածաշումը զրոյց յարգմ առ մախմի հայս» թարգմանուեցաւ և հրատարակուեցաւ մեր ամսաթերթին մէջ Ներկայ տարւոյս շրջանին մէջ:

Ա. Հայ պատմութեան մէջ, և զարուհի, երկու անգամ Եզնիկ անուան կը պատահի հետազոտողն: Առաջին անգամ կը պատահիք իրեն Հայ ազգին մէջ աստուածաբանական գրականութեան հաստատուելու պատրաստութեանց միջոցին:

Մեսրոպ († 441) իւր Հայերենի աշխարհի լեզուին համար արիարետ մի Հնարքեր էր: Նախածեռնութեամբ կաթողիկոսին մեծին Սահակայ (390-440) սկսեք էր ս. Գիրքն Հայերեն թարգմանելու: Այնուհետեւ ժողովրդեան սոյն երկու հոգեւոր առաջնորդաց ունեցած ազդեցութիւնն՝ Հայոց աշխարհին մէջ սրբական գիտութեանց եւս տեղ մի պատրաստելու հետ էր: Ուղարկեցին նաեւ (425ին) խումբ մի երիտասարդաց, իրենց կղերին աւանդէն ընտրենքը, յեղեւսեա, ի Կ. պօլիս եւ յԱղեքսանդրիա: Սոքա պիտի պարապէին այն տեղերը՝ յուսումն ասորի եւ յոյն լե-

զուաց, ձեռք բերէին կամ ընդօրինակէին դրականութեան ամենէն աւելի ընտիր գործերը, որպէս զի թարգմանութեան ձեռքով իրրու հոգեւոր ստացուած կամ սեփական ինչ մի ընեն զանոնք իրենց ժողովրդեան, ինչպէս որ իրօք այլ պատահեցաւ: Հայ եկեղեցին ս. Մեսրոպայ այս աշակերտաց եռանդուն ջանից կը պարտի եկեղեցական գրականութեան այնպէս երազ քարզաւաճումը ի հինգերորդ դարու. իսկ ներկայն՝ հին ժամանակաց քրիստոնեայ սրբական գրականութեան բազմաթիւ յարգի զրքերու պակշտանութիւնը կը պարտի անոնց եւ նոցա անմիջական յա-

1. Հմտ. Կորիւն, Պատմութիւն վարդաց և մանուկաց. Մեսրոպայ. Վենետիկ, 1833, էջ 20. իսկ մաքին վաւերականութեան և համեմատութեան քննադատութեանց, տես Նիքշ. Հայրախոսութիւն, Բ. էջ 329. Եւն. Վելեյ, լեկեղ. քառար. Կորիւն Ե, 846: — Մովս. Խորենացի, Պատմութիւն հայոց. Վենետիկ, 1881, էջ 343, Եւն. Նիկտամար Նշանակութեան գործոյն, Հմտ. Ֆետտեր, Մովս Խոր. լեկեղ. քառարանի և Գուշմիշ, Փոքր գրութիւնք (Kleine Schriften), Գ, էջ 282: Սահեա Սմալ. Quadro della storia letteraria, Venezia, 1829. էջ 19, Եւն. Նայման, Փոքր պատմութեան հայկ. դպրութեան (Versuch einer Geschichte der arm. Lit.), Լայպցիգ, 1836, էջ 52: 2. Գարեգին, Պատմութիւն հայկ. դպրութեան, Վենետիկ, 1868, Ա. էջ 178, Եւն. (աշխարհաբար լեզուով):

ըրդնեբրուն¹ . Հետեւաբար, հայկական հայ-
րախօսութեան եւ հայրագիտութեան ուսումն
մեծ կարեւորութիւն ունի աստուածաբաննե-
րուն համար՝ նոյն իսկ բնագիր գրականութեան
արտադրութեան համար . ինչպէս որ ընդ-
հանրապէս ընդունուած է, թէ կարեւոր է այն
արեւելքի արտաքին եւ եկեղեցական պատմու-
թեանց համար :

Վերոյիշեալ բազմադրիւն թարգմանչաց եւ
հայ գրականութեան հիմնադրաց կարգին մէջ՝
առաջին տեղը կը գրաւէ Եզնիկ Կողբացիին .
Նորա մասին հետեւեալը կը պատմէ Կորիւնծ .

« Որոց (այս է՝ Սահակայ եւ Մեսրոփայ)
դարձեալ զէպ լինէր երբարս երկուս յաշա-
կիրտացն՝ յուգարելի ի կողմանս Սարուոց ի
քաղաքն Եղեանացուց, զՅովսէփ՝ զոր ի վե-
րոյն յիւնցաք, և երկրորդն՝ Եզնիկ անուն
յԱլլաբարտեան գաւառնէ ի Կողբ գեղէն, զի
յասորական բարբառոյն՝ զնոցին հարցն սրբոց
զաւանդութիւնս՝ հայերէն գրեալս դարձու-
ցեն :

« Իսկ թարգմանչացն հասեալ՝ ուր առա-
քեցանն եւ կատարեալ զհրամանն, և առ
պատուական հարսն առաքեալ, անցեալ զը-
նային ի կողմանս Յունաց, ուր և ուսեալք
և տեղեկացեալք, թարգմանիչս կարգէին ըստ
հեկենական լեզուին :

« Ապա յետ ժամանակի ինչ ընդ մէջ ան-
ցելոյ՝ զէպ լինէր ոմանց եղբարց ի Հայաս-
տան աշխարհէս, զիմել իկանն ի կողմանս
Յունաց, որ և Ղեւոնդէս առաջնոյն անուն
էր, և երկրորդին Կորիւնս, և մատուցեալ
յարէին յԵզնիկն, իբր առ ընտանեւոյն
սննդակից՝ ի Կոստանդինական քաղաքին, և
անդ միաբանութեան հոգեւոր պիտոյիցն՝
զնեղիբն վճարէին : Որոյ յետ այնորիկ հաս-
տատուն օրինակօք աստուածատուր գրոցն և
բազում շնորհագիր հարց յետ այնր աւան-
դութեամբք, և Նիկիական և Եփեսոսական

կանոնօք զային երեւելով աշխարհին Հայոց,
և առաջի զնէին հարցն զբերեալ կտակա-
րանն եկեղեցւոյ սրբոյ :

« Իսկ երանելոյն Սահակայ զեկեղեցական
զրոց զուգարութիւնն՝ կանխաւ յունական
բարբառոյն ի հայերէն դարձուցեալ, և բա-
զում եւս զհայրապետաց սրբոց զճմարիտ
գիրմաստութիւնն, յարձեալ յետ այնորիկ ա-
ռեալ հանդերձ Եղեակալ՝ զյառաջադոյն ըզ-
յանկարծագիւտ գիւթանակի զթարգմանու-
թիւնս՝ հաստատէր ճմարիտ օրինակօք բե-
րելովք . և շատ եւս մեկնութիւն գրոց թարգ-
մանէին » :

Երկրորդ անգամ յերեւան կու գայ Եզնիկ
անունն՝ հայ քրիստոնէութեան պատմութեան
մէջ գտնուած մի ոչ նուազ փառաբար զէպքի
տեղեկութեան մէջ . այս է պատմութիւն Սար-
ուաշատու ժողովոյն (յամին 449) : Այն տեղի մի
զոմարուած էր բոլոր Հայ եպիսկոպոսութիւնն՝
աշխարհին ազնուականութեան հետ միասին,
իրենց ժողովոյն և խորհրդակցութեան նպա-
տակն էր՝ պատասխանել առ Յագեբրտ ^Բ որ կը
ստիպէր զիրենք յուրացութիւն քրիստոնէու-
թեան և յընդունելութիւն պարսիկ կրօնքին :
Դիւցանական արութեամբ մի, զոր կու տայ
քրիստոնէական հաւատոց հաստատուն հա-
մոզումը, կը մերժեն նոքա Սասանեանց պա-
հանըն, և շատազովական հաւատոյ դաւա-
նութեան զորով մի կը պաշտպանեն իրենց
վարդապետութիւնը, և հաստատուն և հա-
ւատարմիկ կրպով կը նուիրեն իրենց կեանքը՝
իրբու զին ի պահպանութիւն իրենց առ Քրիս-
տոս ունեցած հաւատարմի՝ զինուորադրու-
թեան :

Արդ սոյն ժողովին մէջ դարձեալ կ'երեւի՝
ի կարգի քաջասիրտ գաւառնոցաց՝ Եզնիկ ¹ ոմն,
իբր եպիսկոպոս Բագրեւանդայ :

Այն ժամանակէն յետոյ Հայ պատմութեան
միջէն կ'անհետանայ Եզնիկ անունն մինչեւ
յեթմներորդ դարն, յորում դարձեալ կը յի-
շատակուի գրականութեան պատմութեան մէջ
այս անուամբ ուրիշ պատմիչ ոմն : Սորա գրու-
թիւններէն սակաւ ինչ հասակորտօք միայն
հասեր են ձեռքերիս² :

Սահակայ Հայ պատմիչներէն զուրս՝ ուրիշ աղ-
բիւր մ'այլ կը ծանոթացնէ մեզ այդ անունը :
Սա այնքան բացայայտ է, որ իբր հաւատարմի՝
պատկեր կը ներկայանայ մեզ իրեն հոգւոյն

1. Հմմտ. Quadro delle opere di vari au-
tori, anticamente tradotte in armeno. Vene-
zia, 1827. Բարդէն Եզնիկը, Հայրապետաբանն
ի բազում տեղիս, էջ 69, 331 և 338. Հմմտ.
նա և Արիստիդեսայ Հայ. հատուածքն, հայկ.
թարգմանութիւն . Եփրեմի յօրէնած մեկնու-
թեան Համաբարբառին. նոյնս . հօր հայերէն պա-
հուած կցոռքքն. Քրոնիկոն. տես նաեւ Lit.
Rundschau, 1895, էջ 31. 1896. էջ 257 :

2. Տես վերը. էջ 20. Առա ակնարկութիւն
կ'ըլլաւի Մովսիսի հաղորդած տեղեկութեան.
Իրիւն նշանակեալ մանրամասնութիւնք ընա-
կարեւորութիւն շահին ներկայ խնդրոյս հա-
մար :

1. Հմմտ. Եղիշէի մատենագրութիւնք, Քենե-
տիկ, 1851, էջ 23. Ղազար Փարպեցի, Պատմ.
Հայոց, էջ 158 :

2. Հմմտ. Սուքիաս Սոմալ, վերոյիշեալ տե-
ղը, էջ 39. Հ. Գարեգին, վեր. տեղը, էջ. 314 :

յորինուածոյն և ազդեցութեան՝ Այս աղբիւրս է ձեռագիր աւանդութիւնն՝ Հայկական Հին ժամանակաց աստուածաբանական հոգեւոր արտադրութեանց։ Քրիստոնեայ կրօնից լատագովութիւնն, որ « Եղծ աղանդոց »¹ աւանումբ հասած է մեզ և չորս զրգերու մէջ կը գինուի հակառակ « աղանդոց Հեթանոսաց », « քէշին Պարսից », « կրօնից Գուհաց իմանունցն », « աղանդոցն Մարիոնի և Մանեայ », կը կրէ Եզնիկ անունը՝ իբր իրեն հեղինակին։

Չամչեան², Հ. Գարեգին³, և ըստ իրենց օրինակին՝ Նայման⁴, Նեւ⁵, Լանգուա⁶, Էրհարդ⁷, զայս Եզնիկ իբր նոյն կը համարին Եզնիկ Կողբացոյն հետ, քիչ ետքը եպիսկոպոս Բագրեւանդայ։ Հիմպէշ⁸ այս կարծիքը իբր ապահով կը նշանակէ Բարդեսնիվեր⁹ զայն հաւանական կը կոչէ։ Ֆետտերի¹⁰ զգուշութիւնը մեծ է։ Նա կը շատանայ այս նոյնութիւնը իբր կարծիք նոր գրականական պատմագրաց յառաջ բերել։ Սակայն նա կը յարէ այս մեծագին ծանօթութիւնը, թէ ըստ Չամչեանի¹¹ այս կարծիքս թուի հաստատուել միջնադարեան մատենագրաց անգղեկութիւններով։

Ֆետտերի՝ իր տեղեկութեան հետ ի միասին՝ յառաջ բերած ծանօթութիւնը, նոյնպէս և Չամչեանի տուածը մէկդի գնելով, վերջ յիշուած Հայրաբոսներէն և գրականական պատմիչներէն ապացոյց չէ կարելի յառաջ բերել, թէ անոնք զատառովն Եզնիկ ընդ վերլուծելով պատմաբանի անձնաւորութեան հետ ի ն դարու կը նոյնացնեն, և ոչ ալ՝ թէ ինչո՞ւ զԵզնիկ Կողբացի ընդ Եզնիկայ Բագրեւանդացոյ մի անձնաւորութիւն կը հա-

մարին։ Եւ ահա ըստ այս սկզբանց՝ հարց մը կը ծագի. վասն զի ամենահին պատմագիրը¹, որ Եզնիկայ Կողբացոյն և Բագրեւանդացոյն վրայ տեղեկութիւն կու տան, անոր մատենագրական և լատագովական գործունէութեան վրայ յիշատակութիւն մը չեն ընել։ Չեռագրաց հնագոյնը՝ ըստ որում Մելիթարեանը Եզնիկայ շատադովանա գործը հրատարակեցին, այս հարցէ մասին լոյս մի չի տար մեզ. վասն զի այս ձեռագիրը գրուած է² 729ին՝ ըստ հայկ. տումարի։ Արդ, գրականական պատմութիւնն կը պահանջէ՝ որ հետաքննուի Եղծ Աղանդոցի վաւերականութիւնը և յօրինման ժամանակը, մանաւանդ որ չեն պակսեր եւս շարժառիթք՝ որք չի յորդորեն դուրսբերուած աստուածաբանը, յօգուտ իր գիտութեան, այսպիսի խուզարկութեան մը ձեռք գարնելու։ Յամենայն ժամանակս, ուղղափառ հերետիկոսամարտութիւնը սիրել՝ ուղղափառ վարդապետութեան հնուական համար՝ դիմել հերձուածի մէջ ինկած եկեղեցեաց գրականութեան, և անոր հետ համաձայնութենէն վկայութիւն առնուլ իրեն համար։ Ըստ այսմ՝ ասուգիր ուղղափառ աստուածաբանի օգուտն կը պահանջէ՝ Հին Հայկական եկեղեցւոյ գրականական երկասիրութեանը հաստատութիւնը։ Մանաւորաբար Եզնիկ Հայրաբոսական առաւ նիւք կը պարունակէ։ Նախ քան զամենայն՝ նա ինքն է որ կ'երպայաւորէ Հին Կոտակի երկրորդականոն անուանեալ գրոց կանոնականութիւնը՝ ոչ միայն առ հայս³, այլ նաեւ Հին եկեղեցւոյ⁴ մէջ. երկրորդ՝ նա ինքն է որ հաստատուն կերպով կը հերքէ՝ Նայմանի⁵ ձեռքով գերմանական գիտնական գրականութեան մէջ մուծուած գաղափարը, թէ Հին Կոտակի երկրորդականոն զրգերն ընդունուած ըլլան ի

1. Սոյն տիտղոսն յաճախ սակաւ կը յարմարի գերմաներէն Թարգմանածին հետ. « Widerlegung oder Zerstörung der Ketzer ».

2. Պատմ. հայ. ի ստեղծմանէ աշխարհի ցլխաճան Թէ դարու. (հայ.) Ա. էջ 337։ Հմմտ. Ներշ. Հայրաբոս. Գ. 292։

3. Անշ. էջ 194։

4. Անշ.

5. Քրիստոնեայ Հայաստան և ինք գրականագիրն, էջ 21։

6. Հասար. պատմ. Բ 37։

7. Սարգսիւրդ. Անշ. ուսումն. Ա. 4-3, էջ 193։

8. Եկեղ. քար. Գ. 1163 (Եզնիկ)։

9. Հայրաբ. էջ 250։

10. Ներշ. Հայրաբ. Գ. էջ 231։

11. Անշ. Ա. 339։

1. Անշ.

2. Տեւ Գառաջ. հայ. տպագրութեան Գ. 1826։ Դա կը համապատասխանէ Քրիստոսի 1281 թուականին։

3. Հմմտ. Աստուածայանց գրոց յարգն աս նախին հայս. Բագմ. 1897, էջ 167, 168, և Եզնիկ, Եղծ Աղանդոց Ա. 23, էջ 93. Ա. Մա. կար. 13, 14։

4. Եզնիկ, Գ. 12, էջ 276, նշանակէ՝ թէ Մարտիրոսեան զՄարգ իբր և Հին Կոտակի մասն կը համարին։

5. Անշ, էջ 38. կը համարէ թէ Եզնիկն է որ երկրորդականոն գրեւոր շատ ազատ և մեծ չրջաբանութիւններով Թարգմանուած են։ Կայէն ևս կը ցուցնէ որ նոյն երկրորդականոն գրեւորք բաւորովին նոյն ժամանակն ունի գրուած են՝ որով նախականոնը, Ներած. էջ 117. Գ. ապագր.։

Հայոց՝ ոչ յառաջ քան զմիջին գար: Իրեն վկայութեան արժեքը կը բարձրացընէ այն պարագան, թէ Եզնըկայ վրայ ամենահին աւանդութեանց ստուերը կը հանգչի: Անեղբայրայի թէ, ինչպէս Գալէմբար կը նշանակէ, շատագոյն օգտուած ըլլայ Արիստիդէան¹ շատագոյնական գործէն: Նա և Մեթոդիոս Ուլիմարացի և Բարսեղ Կեսարացի նորա աղբարաց մէջ կը գտնուին: Տաշեան ի Միսիթութեան ուխտէ՝ իւր եղբայրակցին այս կարծեաց վրայ կը յաւելու Եպիփանի² Ընդդէմ Տերաճոսմոն (Πανόριος) գիրքը: Երբեմն Վինդիշման³ կը կարծէր, թէ Եզնիկ չորրորդ դրոց մէջ (ընդդէմ Մարկիոնի) օգտուած ըլլայ գնոստիկեան Բարդեմեան ասորաց ընդդէմ Մարկիոնի գրքէն, կամ թէ Մարկիոնի հակադրութեանէն ինքնին, կամ իւր աշակերտաց միոյն գրուածներէն:

Այն կէտն որոյ վրայ Վինդիշման կը հիմնէ իւր կարծեաց առաջին մասը, այսինքն այն պարագան՝ թէ Մովսէս խորենացի Բարդեմեանի գրութեանը կը յիշատակէ, Մովսէսի խորենացեայ պատմական գրոց վրայ եղած նոր հետազոտութիւններէ արդարեւ զօրութիւն մի չառնուր: Աստուածաբանական գրականութեան այս ընդարձակ գործածութեամբ՝ ակնորդ չէ ենթադրել թէ հայ շատագոյն, գլխաւորապէս եթէ նա սուրբ Թարգմանչաց գրոցէն էր, օգտուած ըլլայ իւր հետազոտութեանց մէջ՝ շարի սկզբան, նիւթի մշտնջենականութեան, Մարկիոնի և Մանեսայ արդարապետութեանց վրայ՝ հին աղբիւրներէ, որք կային իւր դարուն և որոց անունը միայն հասած է մինչեւ առ մեզ: Ենչով հին թուականի մը մատենագրական այս գործածութեան վրայ, կը նկատուի՝ թէ Եզնիկ կը համաձայնի ընդ Յուստինոս վկայի, թէ և զոմանս ասոր կարծիքներէն կը մերժէ, թէ նիւթին մշտնջենականութիւնը հնրեղու առնէ որոշակի անկարկութիւն կ'ընէ Աթենագորասի Աստածոյ միութեան ապացուցին, և թէ իւր ապացոյցն Աստածոյ միութեան մասին՝ նոյնպէս և աշխարհի, Ս. Աթանասի գիտական տեսութեան հետ միաբան է: Եկեղեցական պատմիչն, երբ շատագոյնի գրոց երկբայիկի վաւերականութիւնը և նորա յօրինման ժամանակը բաւականապէս շատատուի, անկէ յօժարութեամբ պիտի օրինակէ այն

ժամանակի հայկ. եկեղեցական պատմութեան կրօնական պատերազմաց կենդանի պատկեր, և ևս որով պիտի հետեւի այն ծրագրաց, որք իրենց վրայ դրուածով կը կրեն՝ ստոյգ յիշատակարանաւ՝ ժամանակի համեմատութիւնը, աստուածաբանական ուսումն և եկեղեցաց հաստատութիւնը: Եւ հայկ. աւանդութիւնն, որ նկատմամբ լուսաւորչի վարդապետութեան առ Ալեքսանդրոսի և Մով. Խորենացւոյ՝ այնպէս աստիկ պատերազմ յարուցեալ կը տեսնէ իւր դէմ, Եզնըկայ ձեռքով հաւատարիմ կը ստուգուի. ուրեմն այն չափ եւս մեծ պէտք է ըլլայ ասոր յարգը:

Բ. Մինչդեռ մենք ըստ յերման դիպաց կը սկսինք սոյն հետազոտութիւնը, զիմացնիս կ'իյնէ գրութեան ժամանակը շոյապող հարցն, իրբեւ յառաջակողմեան կուտան մի վիճարանութեան, ի պակասել հնագոյն և արտաքին վկայութեան, քննադատական հետազոտութեան անկէ ներքին փաստերով առաջնորդուիլ, որ և կ'որոնէ՝ գրուածին մէջ եղած տեղեաց համաձայն, թէ անոնցմէ որոնք ունին ժամանակակից դիպաց հետ առնչութիւն մի, և համաձայն այն տարբիւրեւորն, որոնք բնականաբար են որոշելու գէթ գրութեան ժամանակի եղբն յորմէ և եղբն առ որ՝ մերձաւորապէս և այսպիսի նպատակաւորաբար տեղիք և տարբիւրեւր՝ բազմաթիւ են:

Ինչպէս յոյն շատագոյններ, այսպէս և մեր հայագիր մրցողն վասն կրօնից, պատերազմելու էր աստեղային բաղդի և բաշխից բանդագուշանաց դէմ, որոց ասածին համեմատ՝ համատեղութեան մի դիրքն և ընթացքն՝ կ'որոշէին մարդկանց հակադասգիրքը: Այս պարագային մէջ ջոյց կու տայ նա մեզ բաց որոշ այն ժամանակաշրջանը, յորում գրեցաւ իր շատագոյնութիւնն. այսինքն է, երբ ժողովրդեան մէջ տարածուած էր այն կարծիքն, թէ առիժ համատեղութեան զուգամանակ ծնունդն՝ կը համարուի ապագայ Թագաւորական պատուոյ հասցնող իրբեւ բարեկեանայի փաստն, թէ առ Հրեայս եղած Ս. Գրոց համաձայն՝ Բաբելոնացիներու և Ասորեստանցիներուն պահակալութեան իրաւունքը հաստատողն էր՝ ոչ թէ համատեղութիւնն երկնային մարմնոց, այլ անդրանկածնութիւնն ի Թագաւորական զարմէ, այս ցնորքս կ'ապացուցանէ վերասին: Եւ Թագի ժառանգութեան այս կարգաւորութիւնն, — կը շարունակէ նա, — ի գործածութեան կայ նաեւ առ Սասանեանս մինչեւ ցայսօր: Սասանեանց

1. Հմմտ. Տեսուոր, Խաւմա. քերթ. աստուա. Ժաք. 76-րդ տարի, էջ 530:

2. Հմմտ. Lit. Rundschau, 1898, 269:

3. Բաւերք. Տարեգիրք. 1854, Գրակ. էջ 83:

1. Եզնիկ, Բ. 14. էջ 160:

ժամանակամիջոցին (226—642) ուրեմն շա-
րագրուած է իշդէ աղանդոցն: Մակայն այս
ժամանակամիջոցս շատ աւելի ընդամակ է,
քան ինչ որ բաւական է մեզ որոշելու գրու-
ածիս ժամանակը: Մենք ի զուր չէ որ այս-
պիսի յեռակետով կ'որոնենք որոշելու ժամա-
նակի ճշգրտոյն սահման մի: Այդ, որովհե-
տեւ Վատագովական երկասիրութեանս հե-
ղինակին շորորոք գրեով զՄարկիոն կը յող-
թաւարէ, ուստի այդ այնպիսի մի ժամանակ
գրուած ըլլալու է, երբ հայկական թրիստո-
նէութիւնն Մարկիոնեան աղանդին հետ ընդ-
հարուսեալ ունեցաւ: Կը հարցնենք առ այս,
ե՞րբ արեօքք Մարկիոնի աղանդին բռնի մի-
ջամտութիւնն վրդովեց զհայկական եկեղե-
ցին: Հայ պատմագրաց աւանդածին համե-
մատ՝ 485 մովն յառաջ հանդիպած ըլլալու
է այդ: Վասն զի Ղազար փարպեցի¹ իր առ
Վահան գրած նամակին մէջ, — ուր մէջ կը
բերուին յանուանէ իր ժամանակ գոյութիւն
ունեցող հերետիկական մորթութիւններն, —
չի թուեր այլ եւս զՄարկիոն եւ զՄարկիո-
նեանս: Ըստ ինքեան նա պիտի յիշէր, եթէ
իւր նամակագրութեան կամ Վահանայ կա-
ռավարութեան ժամանակամիջոցին (485—
510) այս աղանդս այնպիսի ծանրակշիռ նշա-
նակութիւն մ'ունեցած ըլլար, որ մինչեւ ան-
գամ առիթ տայր իւր դէմ Վատագովական
գրութիւն մ'եւս շարադրելու: Իսկ թէ Մար-
կիոնեանց յայտնուիլն ի հայս՝ ո՞չ եթէ 510—
էն քիչ ետքը, այլ 485 էն իսկ յառաջ պէտք
է որ եղած լինի, պայծառ կերպով կը Հաս-
տատուի Թէոդորեոսի Կիրակցայ յամին
449 առ Պապն Լեոն (Ա) գրած նամակէն²:
Վասն զի այս նամակէն կը տեղեկանանք, որ
այս աղանդս՝ Հինգերորդ դարու կիսում դեռ
Առուստոյ մէջ զօրեղ ընդդիմադրութիւն կը
կրէր: Իսկ քիչ յետոյ այն Մարկիոնեանք,
որոնք չուզեցին վերադառնալ ի ծագ եկեղե-
ցւոյ, թուի թէ ընդունած ըլլան զաղանդն
Մանիքեցւոց³: Հայոց զրացիութիւնն Աոր-
ւոց հետ, փոխադարձ երթեւեկութիւնը, եւ
ձկուռնն դէպ ի առ ծաւալող աղանդը, ա-
մենահաւանական կ'երեւցընեն, թէ զրեթէ ի
նմին ժամանակի սկսաւ այն պատերազմել
նաեւ Հայոց կաթողիկոս Հաւատոց դէմ:
Կարելի՛ք արեօքք հետեւցնել, թէ այդ աղանդն

հոս իսկ շուտով դուռնածած ըլլայ ի Մանի-
քութիւնը: Եւրպեան ստորգ է, որ Ղազար
փարպեցի¹ երբ այլ եւս զանոնք չլիջատա-
կեր, Մանիքութիւնը մէջ կը բերէ¹, իբրեւ
իւր ժամանակին գոյութիւն ունեցող աղանդ:
Այդ՝ Փարպեցւոյ եւ Թէոդորեոսի այս վը-
կայութիւնը կը վստահացնեն զմեզ եզրա-
կացնել, թէ իշդէ աղանդոցն՝ Ե դարու վեր-
ջին քառորդէն յառաջ շարագրուած է: Այո,
այնքան վստահաբար կրնա՞ք պատճառեցը-
նել, որքան զի ուրիշ բանաւոր պատճառներ
եւս կը միաբանին Ղազարայ եւ Կիրակցի ե-
պիսկոպոսի տուած տեղեկութիւնաց հետ, եւ
տննեցմէ հանած եզրակացութիւնք կը հաս-
տատեն եւ կը ճշգրտեն: Գարնեալ, աստեղա-
բաշխական աւելորդապաշտութեան կոտոր-
մորութեան պատերազմն է, յորում շարա-
գրութեան ժամանակը որոշող ճեպեցուցիչ
վկայութիւն մ'այ մեղ խորհրդառութեան նիւթ
կը լինի: Վասն զի Վոռնոսի համաստեղութեան
զուգահեռութենէն կ'ուզէին աստեղաբանք
հետեւցնել երկրի իշխողին վաղահաս մահը.
արդ՝ այս աւելորդապաշտութեան այսպիսի
լով՝ (եղբիկ) դիտել կու տայ մեզ այժմ, թէ
այս համաստեղութիւնն երկիցս արդէն հան-
դիպեցաւ Թէոդոս կայսեր ժամանակ, « որպէս
ասեն նոքա » . իսկ կայսրն տակուսին ողջ է:
Այս դիտողութեամբ, « որպէս ասեն նոքա »,
սոյսնին կը տեսնուի, թէ խօսքը Վատագովա-
կան գրքի շարագրութեան ժամանակը գեաւ-
պրող կայսեր մի վերայ է: Այո, յայտն կը
կայանայ ուղղակի նաեւ պատասխանին ծան-
րութիւնը: Սակայն եւ այնպէս պէտք չէ եւս
թաղրել, թէ աստեղաբաններն՝ որոնցմէ կ'առ-
նու Վատագովն այս յարացոյցս՝ նաեւ վա-
ղեմի եւ զժրատա գուշակութիւնները շատ
տարիներ վերջը տարածած են եւ կամ նոր ի
նորոյ հնարած: Ըստ այսմ է ուրեմն կեանքէն
ձեռնարկուած աստեղաբաշխական անյայտ-
ղութիւնն. ուստի մեծապէս կարեւոր է գիտ-
նալ, թէ մը Թէոդոսն է այս տեղույ մէջ
սակնարկուածն: Այսպէս պէտք Թէոդոս Գ
չէ, որ կարճ ժամանակ՝ այն է 716—17՝ թա-
վաւորեց, եւ որուն ժամանակ Սասանեանց
տէրութիւնը՝ արդէն Արաբացւոց ընդհա-
մանը չդիմանալով կործանած էր ի վաղուց:
Ահ կրնար եղած ըլլալ նոյնպէս մեծն Թէո-
դոս, վասն զի անոր թագաւորութեան միջո-

1. Մատենադրութիւնք. էջ 638:
2. Նամակ 113, Migne, Patrol. gr. LXXVIII.
1316:
3. Զեւեր, Մարկիոն, յեկեղ. քառադան,
Ը, 671:

1. Յիշեալ տեղին՝ որ խանգարուած կ'երեւի,
կուռնն կ'ընէ... « եւ զկուռնիկայս քորկի
(գրուածքը) որ եւ յետոյ Մանի գիւնքն անուա-
նակոյնեաց »:
2. Եղբիկ Բ. 14. էջ 186:

ցին չէր կարող այսպիսի մի հայկական ջա-
տագործութիւն գրուած¹ լինել՝ այնքան վայե-
լուշ լեզուով, այսպիսի ծանօթութեամբ յոյն
գրականութեան և Ս. Գրոց՝ ըստ Եօթնասունից
(ի ստորեւ մէջ բերուած պատճառներուն համե-
մատ)։ Այս աւրեմն մի միայն ֆէոդոս Բ
(408-450) կարէ լինել այն տեղ յիշուածն.
հետեւաբար՝ նաեւ Էդո աղանդոց երկստորու-
թեան շարագրութիւնն եղած է և դարու ա-
ռաջին կլտում։ Ուղղապէս ուրեմն պէտք ենք
ընդունել իբրեւ վերջին սահման կատարուած
խմբագրութեան 449րդ ամը։ Հայագրի ջա-
տագործն քրիստոնէական հաւատոց՝ կը գան-
գատի իւր Բ. գրքին մէջ, թէ շատ դժուար
կը լինի ամենայն իրօք ուժաթափ ընել ըզ-
վարդապետութիւն պարսկական կրօնից, այն
է Չրուանականութիւնը, վասն զի չի կային
պարսիկ մոգութեան գրքեր՝ որ անոնց վար-
դապետութեանց վրայ ճառէին, ուստի և
կրնային ամէն տեսակ փախստեան հնարք ձեռք

առնուլ¹։ Արդ Ղազար փարպեցի² և Եղիշէ³
կը պատմեն, թէ Յազկերտ Բի Հրամանա-
գրկուեցաւ առ Հայս՝ Պարսից կրօնական օ-
րինաց գրաւոր յայտարարութիւնմի՝ Հրաւիրե-
լով զանոնք յուրացութիւն քրիստոնէութեան։
Արտաշատու ժողովոյն մէջ⁴ պարսկական
վարդապետութեան հերքումն և քրիստոնէու-
թեան ջատագործութիւնն յօրինուեցաւ և առ
արքայից արքայն յղուեցաւ ի Հայ եպիսկո-
պոսաց միանգամայն և յիշխանաց։ Աներկ-
բայ է՝ թէ Էդո աղանդոց գրքի հեղինակին ծա-
նօթ էր Պարսից Թադաւորին սոյս յայտա-
բարութիւնը. որովհետեւ բովանդակ ազգն
սաստիկ զայրոյթ մի զգաց Թադաւորին այն
պահանջին համար։ Ազգին ազատութեան սէրն
խորին ցաւ մի զգաց յանձին՝ իրեն երկրին
անկախութիւնը կապտուած տեսնելով արեւ-
ելքի նուանող Պարսիցմէ։ Հայոց աստու-
թիւնն յայտնի կերպով երեւցաւ։ Ամբողջ
ազգն սոս հասարակ ՚ի մի գումարուեցաւ հա-
ւատոց և ազատութեան պատերազմին հա-
մար, որ փութով զՀայաստան արեամբ ողո-
ղեց, որ և աակայն Հայկայ որդիք պատուեց
Ազգ մարտիրոսաց կոչմամբ և փառաց պատկով։

Շարայարեչի

1. Հմմտ. էջ 384, եւն. Ս. Գր. Լուսաւոր-
չին ընծայուած Յաճախապատում՝ ճառերը, ու-
րոնք ու Մեղրոպին կը վերաբերին (տես Ներշ, և
Հայրախօս. Գ, էջ 223, Բարշէն. Հայրախօս.
էջ 347)։ Հմմտ. Ագարանգեղոս ըստ Գուս-
շմիշի (Փոքր գրութիւնք) Գ, 337, եւն. Եկեղ.
բառար. Ա, 1348։

1. Անշ, Բ, 9, 141։
2. Անշ, էջ 136։ Այս տեղեաց համեմատ՝
յայտարարութիւնն ինքնին ուղիղ և վստահելի
կը նշանանակուի Պարսից Թադաւորէն։
3. Եղիշէի մատենագրութիւնք. էջ 20։
4. Անշ, էջ 22։

